

OSSEN IN LIMBURG

DRIE AANLEIDINGEN EN 'N INLEIDING

Henk Hillegers, Kasteelstraat 17, 3620 Neerharen (België)

Dit artikel geeft een schets van een sinds kort uitgestorven, maar beslist niet vergeten cultuur- en natuurhistorisch fenomeen in Limburg: de os. Iedereen kent het woord "os" en gebruikt het regelmatig in krachttermen, uitdrukkingen en zegswijzen zowel in het Nederlands als in het dialect. Onlangs hadden Harm Piek, begrazingsdeskundige in dienst van Natuurmonumenten, en ik het voorrecht een Glaner os, genaamd Max, met zijn begeleider aan het werk te zien. Dat was werkelijk een genoegen. Het weerzien met een "ouwe getrouwe", vormde de aanleiding tot nader onderzoek naar het voorkomen van Glaner trekossen in Limburg. Zouden we over enige jaren, dankzij het initiatief van Natuurmonumenten en hun bezit in en rond het Limburgse Genhoves, mogen zeggen "ver hant werm enen uum in gen hoes"? Vertaald uit het Vaalser dialect betekent dit: "wij hebben weer een os in huis".

Nog niet zo lang geleden verwierf de auteur van dit artikel een keuterij in het dorpje Neerharen, op fietsafstand van Maastricht. Het bijzondere van dit pand lag in de authenticiteit daarvan, te meer omdat alle huisraad

inclusief het boerenalaam, het roerend goed, bij de koop was inbegrepen. Men had mij al laten weten dat het hier om een "ossebuurkeswinning" ging, dat wil zeggen een hoeve waarvan de uitbater een os gebruikte in plaats

van een paard. De vondst van een "kappe-soen", dat is een band om de muil van de os waaraan de leidsels worden bevestigd, en van een wetsteenhouder vervaardigd uit de hoorn van een os, was in dit pand dus niet helemaal onverwacht.

In het bekende openluchtmuseum te Kommer in de Eifel, waar overigens niet alleen de gebouwen met inboedel maar ook de flora (PESCH, 1986) en fauna van vroeger worden gepresenteerd, vormt de aanwezigheid van een aantal voor dat gebied karakteristieke landbouwhuisdierrassen onderdeel van de fysieke aankleding. Het topstuk uit die collectie is het "Glaner" rund, waarvan de gecasteerde stieren de trekossen leverden waarmee de Eifelse boertjes hun keuterijen tot aan de Tweede Wereldoorlog in stand hebben gehouden. Toen ik met Harm Piek van de zomer dit uitzonderlijk fraaie en leerzame museum bezocht, heb ik een os van het Glaner ras aan het werk zien. Dat was de tweede keer dat een os mijn pad kruiste.

De provincie Limburg, en zeker Zuid-Limburg, is om politieke redenen en door historisch toeval betrekkelijk laat in de geschiedenis bij de "Nederlanden" gevoegd. Limburg en vooral Zuid-Limburg, sluit in geologisch, geografisch, geomorfologisch, historisch, botanisch en zoölogisch opzicht aan bij Centraal-Europa. Vanuit die optiek bezien is het heel vanzelfsprekend dat niet alleen taalinvloeden (NOTTEN, 1974) maar ook landbouwsystemen (HILLEGERS, 1993) en het voorkomen van bepaalde rassen landbouwhuisdieren daar meer beïnvloed of geïnspireerd zijn door Centraal-Europa (lees: Eifel of Ardennen) dan door de Lage Landen aan de Zee.

Het voorkomen van het uit de Eifel afkomstige Glaner rund, zeker in de vorm van een trekos, zou met name in Zuid-Limburg, heel goed mogelijk zijn. Na enig onderzoek bleek dit inderdaad het geval: een foto uit het boek Zuid-Limburg in 19e eeuwse foto's (NIEUWENHUIJZEN, 1988) toont onmiskenbaar een exemplaar van het Glaner ras (zie figuur 1). Binnen de huidige grenzen van Nederland kwamen dus dieren van dit ras voor. Dat was niet bekend en evenmin was bekend dat de

FIGUUR 1

Os (dikke poten, ketting rond horens en zeer dociel), éénkleurig en van het Glaner ras, omgeven door vier mannen en een vrouw te Sittard, circa 1900 (foto: M. Wilms Mahr in NIEUWENHUIJZEN, 1988).

laatste Nederlandse trekossen in de provincie Limburg actief zijn geweest.

Het Glaner rund, waarvan trekossen werden "gemaakt", heeft momenteel de status van een zeldzaam en bedreigd runderras en wordt op beperkte schaal gefokt, onder andere in het al eerder genoemde openluchtmuseum te Kommern. Officieel heet dit ras "Glan-Donnersberg" naar het in de Eifel gelegen riviertje de Glan en de Donnersberg dat is gelegen in de Eifel en het daarbij aansluitend gebied van de Hunsrück.

Het standaardwerk voor onder andere Europees rundvee (FELIUS, 1995) vermeldt over dit ras: "...een dubbeldoeltype. De melkgift werd echter pas van belang na het invoeren van de melkcontrole in 1910. Voor die datum waren vooral de werkkraft en de mest van het grootste belang. De koeien zijn gemiddeld 140 cm hoog en wegen 600-700 kg; de stieren zijn gemiddeld 148 cm hoog en wegen rond de 1000 kg. De vachtkleur is geel, de neusspiegel is roze en de hoeven zijn licht gekleurd".

De Nederlandse vereniging Natuurmonumenten stelt zich tot doel oude en bedreigde, inheemse veerassen in hun oorspronkelijke leefgebied in stand te houden als belangrijk cultuurhistorisch erfgoed in oude cultuurlandschappen (PIEK, 1999). Natuurmonumenten is bereid en in staat de herintroductie van het Glaner ras in Zuid-Limburg in te voeren. Dat zal gebeuren in de monumentale kasteelhoeve van kasteel Genhoves in Oud-Valkenburg dat onlangs door de vereniging Natuurmonumenten pachtvrij is gemaakt.

CULTUURHISTORISCH...

OS, PAARD EN MENS IN DE TIJD

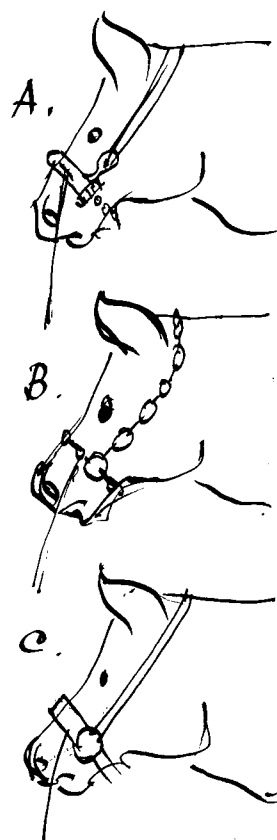
De "uitvinding" van de os was, cultuurhistorisch gesproken, een uiterst belangrijke stap in de ontwikkeling van de menselijke cultuur. Castratie, een vorm van antropogene selectie (niet van natuurlijke selectie!), staat aan de basis van elk fokprogramma van elk gedomesticeerd huisdier. En wat zou er van de cultuur van de mens terecht zijn gekomen zonder huisdieren?

Ergens tijdens de prehistorie van het nabije Oosten heeft 'n veeteler ontdekt dat ossen in een kortere tijd meer vlees en vet opleveren dan stieren. Bovendien zijn castraten veel

tammer dan stieren; handzamer dus. Van dit laatste heeft later een akkerbouwer, waarschijnlijk uit datzelfde nabije Oosten, geprofiteerd die een os voor de ploeg spande en hem lasten liet slepen of dragen. Zo werd vanaf toen tot voor kort, een periode van minstens vierduizend jaar, een verbond tussen mens en os gesloten, dat pas onlangs door de moderne boer eenzijdig werd verbroken. Eeuwen lang hebben ossen trekkracht geleverd voor de ploeg of de eg. Pas relatief kort geleden, sinds de 9e of 10e eeuw (SLICHER VAN BATH, 1978), heeft in Noordwest-Europa het paard die rol toebedeeld gekregen. Dit werd onder meer mogelijk door de nogal ingewikkelde constructie van de haam. Dit is een ovale ring dat uit hout, metaal, stof of leer is samengesteld en die het mogelijk maakt dat het paard met zijn borst trekt in plaats van met zijn kop en horens zoals een os. Paarden hebben, vergeleken met ossen, een nuttiger rendement: ze zijn sneller, wendbaarder en alerter dan ossen, maar zijn wel duurder in onderhoud vanwege de hoge eisen aan de kwaliteit van hun voedsel.

AANSPANNING

De aanspanning van ossen en paarden is wezenlijk verschillend: ossen trekken met hun kop en nek, paarden met hun borst en schouders. De constructie van een kophout of juk is anders dan een haam; het ene is een dikke "stok" verbonden met horens of nek, het andere een samengestelde ovale ring die op de schoft rust. Zowel de stok of de ring, respectievelijk voor os of paard, zijn verbonden met de kar of de ploeg. Deze constructies maken het trekken mogelijk, het sturen van het systeem door het trekdiër is anders. Een paard draagt een bit in de mond, een os een "kappesoën" rondom de muil (zie figuur 2). Via leidsels aan het bit of kappesoën kunnen de dieren worden gemend. De "kappesoën", een dialectterm vermeld door JASPERS (1979) en BEURKENS & DERKS (1990), is een half cirkelvormige band die om de muil wordt gelegd en met een riem achter de kop wordt vastgemaakt. De band kan aan de onderkant met een kettinkje worden gesloten. Aan de band zijn op steeltjes bevestigde metalen ringen aangebracht. Hieraan worden de leidsels bevestigd. Bij een span ossen is maar één kappesoën nodig. Er zijn diverse modellen op foto's te zien en bewaard gebleven in onder meer het streekmuseum van Elsloo. Ook trekhonden en geitenbokken voor de kar werden destijds gemend met een kappesoën,

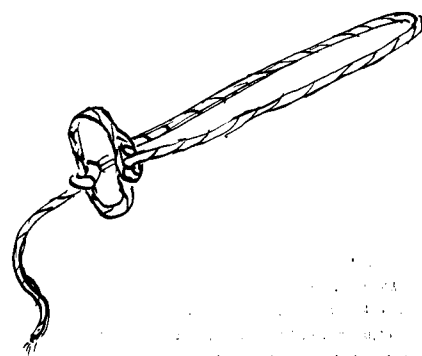
FIGUUR 2

Kappesoën-varianten, schematisch.

A. Metalen beugel met kinkettinkje en halsterband, de leidsels zijn bevestigd aan metalen ogen die aan de beugel zijn bevestigd, naar voorbeeld afkomstig uit Neerharen.

B. De hele kappesoën bestaat uit ijzeren schakels, naar afbeelding op oude foto.

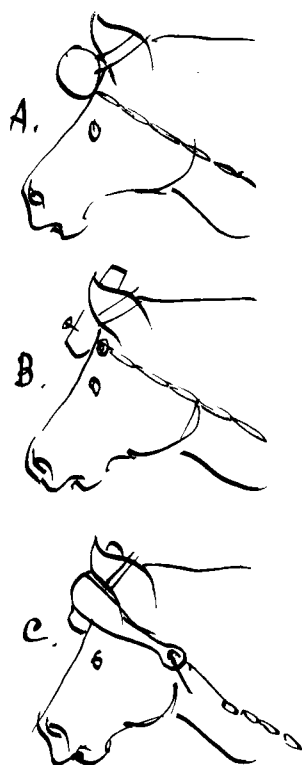
C. Leren kappesoën met ijzeren ring, naar oude foto.

FIGUUR 3

Kappesoën van touw om een rund aan te lijnen. In deze betekenis kennen vele boeren in Zuid-Limburg het woord "kappesoën". De oorspronkelijke betekenis dreigt verloren te raken.

maar deze zijn uiteraard kleiner van uitvoering. Een nog andere variant van een kappesoën bestaat uit een pinkdik touw met een lengte van 1,5 m, voorzien van een aantal lussen en een knoop dat gebruikt wordt als een halter om rundvee te leiden (zie figuur 3).

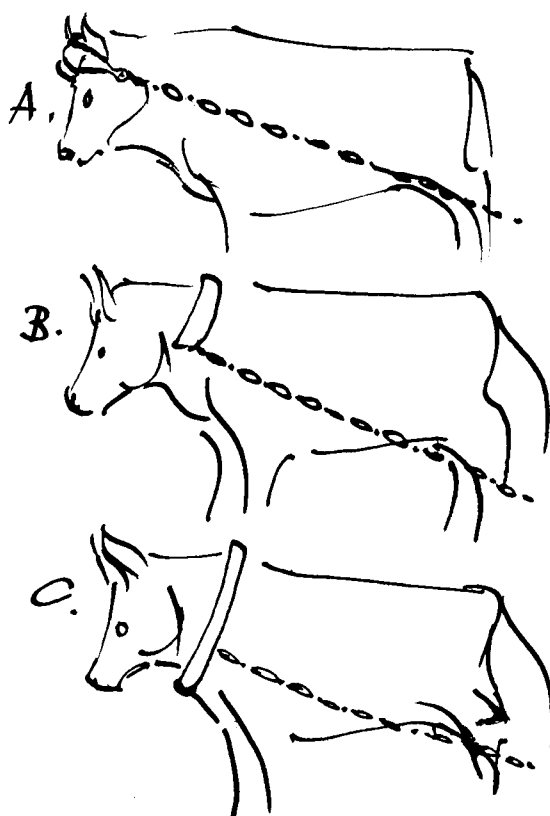
FIGUUR 4

Kophout-varianten, schematisch.

A. Rondhout, verbonden met de horens, naar een recente foto uit India.

B. Zware plank, verbonden met de horens en doorboord voor verbinding met ploeg of kar, naar een oude foto uit Limburg.

C. Metalen beugel op leren kussen, naar een voorbeeld aanwezig in het museum in Elsloo.

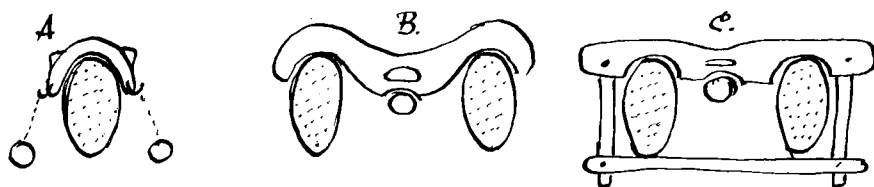
FIGUUR 6

Trekkraft bij ossen en het overbrengen daarvan (schematisch).

A. Met het voorhoofd via een "kophout",

B. Met de nekbasis via een "nekjuk",

C. Met de schoft via een "haam".

FIGUUR 5

Juk-varianten, schematisch frontaal (het gespikkelde ovaal is de doorsnee van ossennek vlak vóór de schoft).

A. Nekjuk voor één os, de metalen haken aan de onderzijde zijn via kettingen verbonden met de karbomen, naar een voorbeeld in het museum in Elsloo.

B. Nekjuk voor een ossenspan, uit één stuk hout gesneden, het gat in het midden dient om een verbinding tot stand te brengen met de disselboom, naar een voorbeeld uit Slovenië, in het bezit van de auteur.

C. Samengesteld nekjuk voor een ossenspan, naar een oude foto uit Belgisch Limburg.

Het "kophout" of "kopbret" (brèt = plank), beide dialecttermen, zijn stevige stokken of dikke planken die aan beide uiteinden met kettingen zijn verbonden aan een kar of een ploeg. Dit kophout kan middels een ijzeren band worden versterkt en is dan voorzien van een leren kussen dat de druk op het voorhoofd gelijkmatig verdeelt. Er zijn verschillende modellen (zie figuur 4), van het laatste type

zijn voorbeelden in het streekmuseum van Elsloo bewaard gebleven.

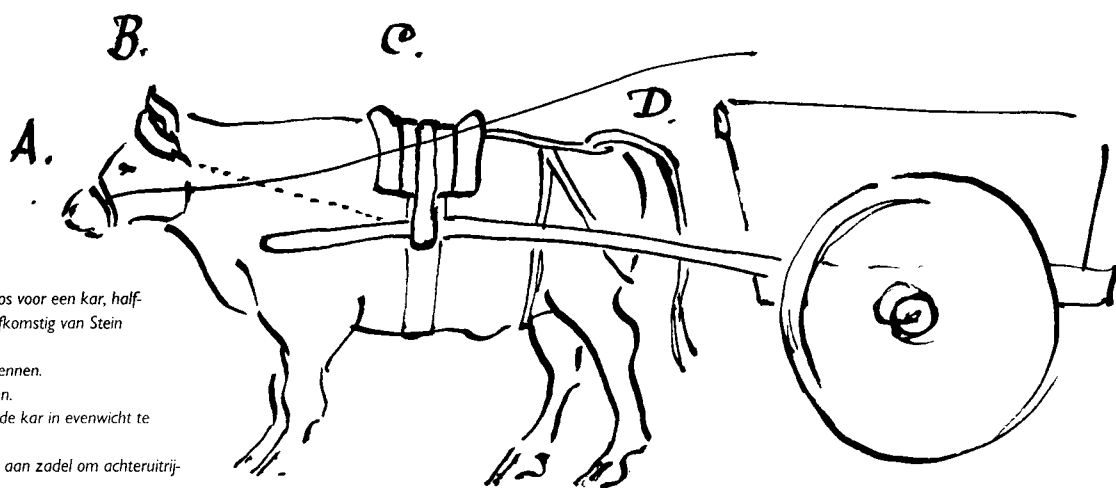
Een juk (figuur 5 en 6) wordt meestal door een span ossen gebruikt. De meest eenvoudige vorm bestaat uit een stevig rondhout dat in de nek van twee ossen rust en in het midden verbonden is met de disselboom. Een wat verbeterd type bestaat uit één stuk hout met twee uitsparingen voor de nekbasis en

een gat in het midden waaraan de disselboom van de kar of de ploegboom kan worden vastgemaakt. De meest geëvolueerde vorm bestaat uit een juk voor een span ossen dat samengesteld is uit meerdere houten delen (zie figuur 5c). Zowel in de provincie Noord-Brabant als in Zuid-Limburg werd ook een nekjuk voor maar één os gebruikt. Er is een exemplaar bewaard gebleven dat in het bezit is van het streekmuseum in Den Bosch (DE MOOIJEN VAN DE WIJER, 1991) en een exemplaar dat in het heemkundemuseum van Elsloo is te zien. Volledigheidshalve zij vermeld dat er ook speciale hamen voor koeien of ossen in gebruik waren. Dergelijke hamen, kleiner en simpeler van vorm dan paardenhamen zijn op enkele foto's te zien en komen ook voor in museumcollecties, waaronder die van Elsloo. In een particuliere verzameling (restaurant "De Haverzak" te Hunneceum bij Nuth) is tevens een haam te zien die geheel uit brede leren banden bestaat. Ossenjukken kunnen enorm verschillen wat betreft uiterlijke vorm. Op wereldschaal is die variatie nog groter: van een simpele houten paal in de culturen van de Oude-Wereld tot een sierlijk uitgesneden kunstwerk uit bijvoorbeeld Portugal of Slovenië (zie tekening voorplaat).

Een volledige aanspanning voor één os voor een mestkar bestaat uit de volgende onderdelen: een kappesoen om het dier te menen, een kophout om de kar te trekken, een zadel (met buikriem en draagbanden) om de karbomen te dragen en, eventueel, een staartriem die voorkomt dat het zadel naar voren verschuift en die het mogelijk maakt om de kar naar achteren te verplaatsen (zie figuur 7).

DE TERM "OS" IN LIMBURGSE DIALECTEN EN IN HET NEDERLANDS

Een voorbeeld van een haast verdwenen woord uit de Limburgse dialecten is een synoniem voor "os", namelijk "uum" (JASPARS, 1979). Hetzelfde woord komt met dezelfde betekenis ook voor in dialecten uit de Eifel (pers. med. Gerd Linden, Kommern). De term "uum" is etymologisch mogelijk verwant aan het Nederlandse woord "oom"; een manspersoon die in Limburg bekend staat als "noont". Het woord "uum" is momenteel sterk verouderd, maar het komt nog wel voor in de uitdrukking "doe bes mich 'nen uum", wat betekent "jij bent 'n sufferd". Maar terug naar de os: een kalf moet inderdaad "oom" zeggen tegen de ongetrouwde broer van zijn vader of moeder, maar het vermelden van dit

FIGUUR 7

Volledige aanspanning van een os voor een kar, half-schematisch en naar een foto afkomstig van Stein (MUNSTERS, 1972, p. 42).

A. Kappesoën om het dier te menen.

B. Kophout om de kar te trekken.

C. Zadel met draagbanden om de kar in evenwicht te houden.

D. Staartwortelband, verbonden aan zadel om achteruitrijden mogelijk te maken.

feit is echter meer als grap bedoeld, dan als een serieus argument dat voor een toponymische verwantschap pleit tussen het Nederlandse "oom" en het Limburgse "uum". Een echte grap met betrekking tot de os is de quasi serieuze vraag: "Je weet toch wel dat een os met open ogen slaapt?". Waarbij de toehoorder opmerkt: "Waarom dan?" En de ander verklaart: "Ze hebben hem één keer gekloot, een tweede keer lukt niet meer"

De spreekwoordelijke onzijdigheid van de os geldt ook voor de ongehuwde tante van datzelfde kalf van net. Dat is een "kween", dialectisch gelijkkluidend als in het Nederlands, met de betekenis van een onvruchtbare koe dat, net als een os, in de categorie "slachtofs" zou kunnen vallen. De etymologische verwantschap van dit woord met het Engelse "queen" en het Midden-Nederlandse "queene", een "oud wijf", staat vast. De centrale eigenschap van zowel de "uum" als de "kween" is de onvruchtbaarheid van het individu in kwestie, bij de eerste veroorzaakt door castratie, bij de andere veroorzaakt door chromosomale afwijkingen.

Nederlandse woorden die de metafysische kwaliteiten van de os aanduiden, blijven veel langer deel uitmaken van de levende taal. Terwijl niemand meer weet hoe een os eruit ziet of zich gedraagt, zijn uitdrukkingen als "zo sterk als een os" springlevend, waarbij "sterk" desgewenst vervangen kan worden door "stom", "sloom" of "langzaam". Dat geldt ook voor dezelfde uitdrukkingen in Limburgse dialecten. Men kan er de verschillende dijseniers van de Limburgse dialecten uit Maastricht (ENDEPOLS, 1955), Sittard (SCHELBERG, 1979), Gronsveld (JASPARS, 1979), Vaals/Aken (HERMANN, 1970) en de gepubliceerde boeren-

wijsheden (door LEMMERLING, 1978-1985, HEYNEN, 1977 en VROMEN, 1976) op naslaan! Specifiek Limburgse uitdrukkingen rond het thema "os" zijn:

- vaan den os op den ezel valle (van de hak op de tak springen, waarbij het duo uit het stalletje van Bethlehem wordt bedoeld);
- oetzien wie ene gekruunden os (er uitzien als een gekroonde os). Bij deze uitdrukking behoort de uitleg dat (met een prijs) bekroonde ossen tijdens de Paasweek door de slagers werden ten toongesteld, maar wel werden geslacht voor het Paasfeest (zie figuur 8);
- 't keump wie bie 'enen os, de mëllek (het komt zoals bij een os de melk, wat wil zeggen dat een os ziet er wel uit als een koe maar melk geven, ho maar, dus nooit);
- dee hōbbe ze in 't osseboek geschreve (die is te oud om nog te trouwen);
- zeivere wie 'enen os (kwijlen als een os);
- heer sjteit te kieke wie enen os veur en nuuj sjeurpoort (hij staat te kijken als een os voor een nieuwe schuurpoort, dus stomverbaasd);
- 't weurt ummer erger, zag de boer, iersj sjtorf mich de vrouw, doe mienen os en noe 't vērke (het wordt alsmaar erger, zei de boer, eerst stierf mijn vrouw, toen mijn os en nu mijn varken);
- noe leet d'r os de mëllek kome (nu gaat iets ongelooflijks gebeuren);
- de mos noets "os" tege eemes zegke, want enne os heet 't gehad, dae is 't kwiet (een os heeft immers geen toekomst meer);
- wat zits te weer te sjtare, bès te mèt den os aan 't vare? (wordt gezegd van een dagdromer);
- es ze met den os pronken, weurt er gaw geschlach;

- e vuur es of me dao op 'nen os geit brooje (een heel groot vuur);
- ouch 'nen awwen os waar ins e joonk kawf;
- 'nen boer en 'nen os goon door ing poorte (boeren en ossen hebben het moeilijk);
- 'nen os geuf mier mes es doezeit nachtegaale (soms is kwantiteit beter dan kwaliteit);
- heer is te dom um 'nen os te leije (hij is te dom om een os te leiden);
- Slivenhier, werp heuj nao onder, de òs hōbbe hoonger (Heer, laat het hooi regenen, de ossen hebben honger, een uitroep van opmerste verbazing over zoveel domheid);
- wat kint me van 'nen os mier verwachte es e goot stōk vleis?

In figuurlijke zin kent men in Limburg: "os-sekōp", een appelras met uitzonderlijk grote en zware vruchten. In de categorie "figuurlijk-letterlijk" vallen de dialectische of ABN-woorden "ossewit" (rondervet, het vroegere frituurvet), "ossengal", waarvan een speciale zeep werd vervaardigd, "ossenstaartsoep", een bouillon van dat lichaamsdeel getrokken, "ossenooog", een klein rond venstertje, "osse-eugskes" (ossenooogjes), bloemen met contrasterende kleuren en ronde vormen zoals een spieglei zoals bijvoorbeeld de Rudbeckia, "ossenhaas", een bijzonder mals stuk rundvlees, "osseweurs" of "ossenworst", een cervelaatworst van rundvlees, een joodse specialiteit, "ossentong", bloemplanten met vruchten die op rundertongen lijken en "osseblood", een verfstof (pigment) met een roodbruine kleur. En zou de uitdrukking "een plank voor de kop hebben" die zowel in het Nederlands als in de Limburgse dialecten gebruikt wordt, niet te maken hebben met ons onderwerp die immers ook een "plank" voor de kop hebben?

FIGUUR 8

Prijsossen te Beek aan de Rijksweg rond 1910. Twee trotse veehandelaren van Joodse afkomst, tonen hun beste slachtvee even voor Pasen. Daarbij is een dier van het Groninger blaarkopras, een ander dier bezit een baggerbonte aftekening de overigen zijn van het zwartbonte Fries-Hollandse veeslag. De ossenkop boven de poort is een indicatie voor een slachthuis. Ook in Maastricht geeft het nog bestaande hotel "De Ossekop" aan waar vroeger het slachthuis was gevestigd (MENNENS & AUSSENS, 1971).

Een andere context van het woord "os" zijn de Middeleeuwse huisnamen en gevelstenen. In Berg staat een oude hoeve, tevens herberg, bekend onder de naam "In gen Os". De waard van die herberg, een zekere Kengen, kon lezen en schrijven. Voor die tijd héél bijzonder. En we weten dit uit diverse opschriften van hem in de "berg van het dorp", dat wil zeggen de gemeentelijke onderaardse kalksteengroeve, waarin we op diverse plekken het opschrift "Louis Kengen, waard van gen Os" kunnen lezen. Een andere herberg in Limburg draagt de gevelsteen "In de Bonten Os". Ook al is er in Maastricht een "bonte koe", de gevoelswaarde is hetzelfde: in zo'n etablissement is er niet alleen van alles en nog wat te beleven, maar de kost is in elk geval prima!

DE OS IN DE KUNST

De voorstelling van een os in de schilderkunst gaat vaak gepaard met die van een ezel en dan is het meteen duidelijk om welk motief het gaat: het stalletje van Bethlehem. Dat motief komt frequent voor in de teken- en schilderkunst. Een sprekend voorbeeld is het decemberminiatur uit het gebedenboek van de hertog van Berry geschilderd door de gebroeders Van Limburg. Het kerstmotief van os-ezel-kindeke-Jezus-in-hun-voerbak is uitermate populair geweest; vrijwel alle beroemde schilders uit de Lage Landen hebben gedurende de periode 1500-1800 dit motief benut. Het zijn tevens dankbare onderwerpen op kerstkaarten.

Wereldser van aard is het motief van de "prijsos" of "kransos" op schilderstukken. Dit zijn portretten van ossen die om hun uitzonderlijk hoog gewicht of omvang voor een speciale gelegenheid zijn geslacht en om die redenen zijn afgebeeld. De traditie van het presenteren van prijsossen aan het publiek

heeft, in elk geval in Limburg, geduurd tot diep in de 19e eeuw. In Limburgse uitdrukkingen heten ze "gekreunde", wat wil zeggen: gekroonde ossen. In Maastricht en Beek werden ze op de laatste zondag van de vasten, Palmzondag, bekroond, rondgeleid door de stad en vervolgens geslacht en verwerkt. Het vlees werd verkocht op Paaszaterdag. Op de eerste dag na de lange vastenperiode werd natuurlijk goed gegeten.

Het motief van een werkende os voor de kar of voor de ploeg, komt niet voor bij de Hollandse veeschilders die, in opdracht van welgestelde veeboeren, zeer productief zijn geweest (GRIJZENHOUT, 1988). Tussen 1600 en 1800 zijn er zeer veel natuurgetrouwe afbeeldingen van stieren, koeien en kalveren in weelderige weidelandschappen geschilderd, waaronder de Stier van Paulus Potter, maar een schilderij van een os voor een ploeg of een kar ontbreekt in de catalogi van die veestukken van toen. De opdrachtgevers van deze veestukken, grote Hollandse veeboeren, kenden de os als trekdiër waarschijnlijk niet of wilden die niet kennen omdat trekossen niet in hun wereld pasten. De os stond gelijk aan armoede, een wereld van keuters en ploeters.

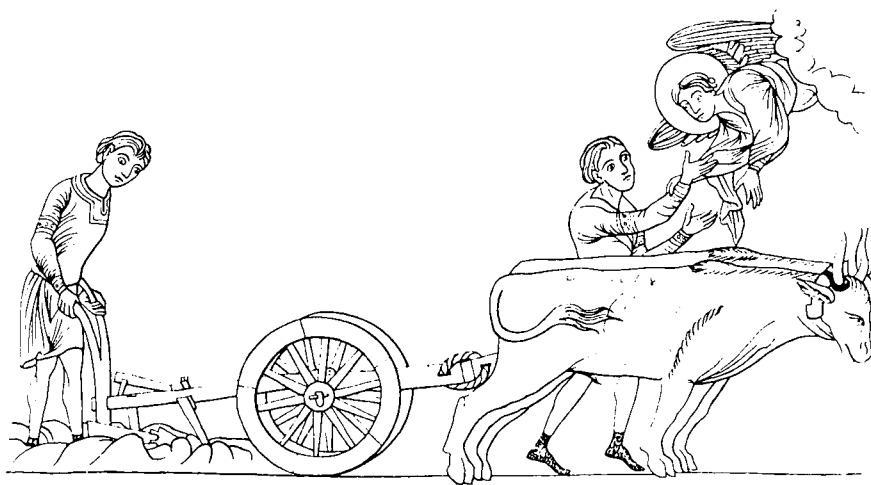
Na 1800, toen de kunsthistorische stroming van de Romantiek zich doorzette in de Nederlandse schilderkunst veranderde dit. Typische vertegenwoordigers van die stroming, waaronder Weissenbruch, hebben diverse keren ossen voor een kar, ploeg of eg afgebeeld. Daarentegen heeft de sociaal bewogen Vincent van Gogh tijdens zijn Brabantse periode in dat uitgemergelde Hollandse gewest wel ossen voor de kar geschilderd (GRIJZENHOUT, 1988) en dat heeft hij beslist niet in opdracht gedaan.

NATUURHISTORISCH...

CASTRATIE EN STERILISATIE

Castratie bestaat uit het verwijderen van de testes, de ballen dus. Castraten zijn als gevolg van die eenvoudige operatie onvruchtbaar geworden en verliezen tevens hun geslachtsdrift omdat in de testes niet alleen sperma maar ook geslachtshormonen worden aangemaakt. Castratie wordt in de praktijk alleen bij mannelijke huisdieren toegepast en gebeurt in een vroeg stadium van ontwikkeling. Steriliseren daarentegen kan in principe zowel bij mannelijke als vrouwelijke dieren of mensen. Bij mensen gebeurt zoiets meestal in een later stadium van ontwikkeling. Tijdens die operatie worden de zaad- of eileiders doorgesneden of dichtgeschroeid, waardoor het behandelde individu onder die omstandigheden onvruchtbaar is geworden. Sterilisatie is het resultaat van een chirurgische ingreep en wordt pas sinds enige decennia bij mensen (meest mannen) en bij kleine huisdieren (meest poezen) toegepast. Belangrijk in dit verband is dat de geslachtshormonen wel in de normale hoeveelheden worden geproduceerd.

Castratie van huisdieren heeft als belangrijkste redenen: de snellere toename van gewicht, een hoger gehalte aan vet, malser vlees en daarnaast een fundamentele verandering van het gedrag bestaat al sinds de nieuwe Steentijd (CLASON, 1977). Met de castraten van huisdieren inclusief die van de soort Homo sapiens, wijzelf dus, zijn wij al eeuwenlang vertrouwd, maar dreigen in onze GSM-cultuur snel verloren te gaan. Wie weet er nog dat de term "kapoen" (denk aan de gelijklopende straatnaam in Maastricht en het bekende Sin-

FIGUUR 9

Ossen voor de ploeg, geleid door één ploeger. Miniatuur uit het getijdenboek van een Franse hertog, vervaardigd door twee broers afkomstig uit Limburg in het begin van de 15e eeuw (Hoppenbrouwers, 1986). Zeer realistische voorstelling, waarbij aanspanning en ploegtype tot in details zijn weergegeven.

terklaasliedje) betrekking heeft op een "gecastreerde haan", dat dit woord een scheldnaam is voor "monnik" en dat Sinterklaas daar niet blij mee is? En dat "berg" de Limburgse naam is voor "gecastreerde ever" of "beer", een mannelijk zwijn dus, "ruin" een gecastreerde hengst en "eunuchen" gecastreerde individuen van de soort *Homo sapiens* zijn? Dat "löbbe" het Limburgs synoniem is voor "castreren" en dat het gedrag van een "löbbes" een castratie veronderstelt en dat de koorknappen van de Wiener Stefansdom daar iets mee te maken hebben?

Stierkalfjes werden om verschillende redenen gecastreerd. Ossen groeien sneller en worden zwaarder dan stieren, maar worden ook handelbaarder, tammer of handzamer en laten zich gewillig inspannen voor kar of ploeg. Momenteel worden in Nederland nog maar weinig ossen "gemaakt", maar vroeger werd op grote schaal gecastreerd, onder andere ten tijde van de Jutlandse ossenhandel, toen ossenkudden vanuit Denemarken en het noorden van Duitsland naar het rijke Holland werden gedreven om daar te worden geslacht. Ook is het nog maar enige decennia geleden dat "Baggele Geel" (Biggen Willem) uit Cadier en Keer zijn diensten ('t sjnieje van bagge, dat is het castreren van biggen) en zijn instrumenten ('n sjaarsj, dat is een scheermes of zijn "löbbekniep", zijn zakmes) aanbood aan de boeren van zijn dorp en de gehuchten daaromheen. Het castreren van stierkalveren gebeurt nauwelijks meer en de effecten van castratie op een individu worden snel vergeten.

TREKKRACHT VAN OS OF PAARD

Het is om diverse redenen begrijpelijk dat in de loop van de tijd de os als last- en trekdier

is vervangen door het paard. Maar dat is niet alleen het gevolg geweest van de toch wel grote verschillen in de morfologie en fysiologie van rund en paard. Ook het culturele en vooral het technische niveau van de benutzer van het trekdier speelt een rol. Om met het laatste te beginnen: het juk, het belangrijkste deel van de aanspanning van twee ossen voor een kar of ploeg, is technisch gesproken, een buitengewoon simpel voorwerp. Een span paarden vereist een tweetal hamen, ingewikkelde uit hout, leer en metaal samengestelde "ringen" die om het laagste deel van de hals van een paard passen. Het zal dan ook duidelijk zijn dat zelfs arme boertjes uit Indonesië van nu, maar ook die uit het Middeleeuwse West-Europa, zich wel een ossen-, maar geen paardenaanspanning kunnen of konden permitteren.

Minstens zo belangrijk zijn de fysiologische verschillen tussen ossen en paarden. De spijsvertering van beide dieren verschilt aanzienlijk. Hoewel beide dieren vegetariërs zijn, vereist een paard een betere kwaliteit voedsel, haver bijvoorbeeld, en met zo'n krachtvoedsel kan een paard bijna de hele dag werken. Runderen zijn met een mindere kwaliteit tevreden maar moeten herkauwen en doen dat liggend. Op dat moment kunnen ze niet werken. Trekpaarden zijn veel feller, lopen sneller en doen een klus in de helft van de tijd die ossen nodig hebben. Toch schijnen ossen sterker te zijn dan paarden en, wat nog belangrijker was, ossen schijnen met hun krachten beter te kunnen omspringen. Dat zou de reden zijn geweest dat ze in de bosbouw en bij ontginningen nog lang in gebruik zijn geweest. Uiteindelijk zijn het de economische factoren die verklaren dat juist bij de keuterboeren de os het overleefde: een os en zijn aanspanning is niet alleen goedkoop in

onderhoud maar ook goedkoop in aanschaf. Wanneer er maar één koe per bedrijf aanwezig is, kan een geboren stierkalfje straks tot os worden gemaakt. Het eerste trekpaard van een bedrijf moet worden gekocht als volwassen dier.

DE ECOLOGIE VAN TREKOSSEN, HISTORISCH EN GEOGRAFISCH

Wanneer we ervan uitgaan dat de haam voor het trekpaard in de geschiedenis van de landbouw zijn intrede pas doet in de Karolingische tijd (SLICHER VAN BATH, 1978), dan wil dat zeggen dat er vóór die periode ossen zijn gebruikt als trekdieren voor de ploeg. Dat betekent, dat ossen gedurende een periode van vier- tot vijfduizend jaar als last- en trekdier hebben gefunctioneerd, want minstens vanaf die tijd bestaan er akkers met ploegsporen. Dat geldt voor de Oude Wereld; in de beide Amerika's zijn trekdieren pas na 1500 geïntroduceerd.

Harde bewijzen voor de stelling dat de os net zo oud is als de landbouw ontbreken. Opgegraven botmateriaal van ossen is niet van stieren te onderscheiden. Maar archeologische vondsten van ploegen en ploegsporen in de bodem zijn wel indirecte indicaties voor het bestaan van ossen. Stieren laten zich niet aanspannen en koeien zijn minder geschikt omdat zij andere functies hebben of omdat zij zwakker zijn dan ossen. Ook zijn er uit de prehistorie afbeeldingen van ploegende runderen bekend (CLASON, 1977). Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat dit ossen zijn, maar uit de detaillering van de afbeelding is dat niet op te maken. Datzelfde geldt voor afbeeldingen van hoornveesspannen voor ploeg en kar uit Egyptische graven. In West-Europa dateren de eerste afbeeldingen van ossenspannen voor de ploeg uit de hoge Middeleeuwen. Pas uit die periode zijn er in miniatures of pentekeningen duidelijke bewijzen voor het gebruik van trekossen door monniken tijdens ontginningen. Dat de afgebeelde dieren ossen zijn weten we uit de begeleidende teksten. Tijdens de late Middeleeuwen krijgen we via natuurgetrouwe voorstellingen een indruk van de aanspanning van trekossen (zie figuur 9). In-

middels worden dan volop paarden ingezet als trekdiere en verschuift het gebruik van de os naar de kleine bedrijven.

DE GEOGRAFISCHE VERSPREIDING VAN TREKOSSEN IN DE OUDE EN NIEUWE WERELD

In de Nieuwe Wereld, Amerika, is het rund pas na Columbus geïntroduceerd. Trekossen werden vooral gebruikt in die gebieden in Amerika waar van nature uitgestrekte graslanden aanwezig waren. Dat was de "prairie" van Noord-Amerika en de "pampa" van Zuid-Amerika. In beide streken hebben ossen zich vooral dienstbaar gemaakt als trekdiere. De huijkarren van de kolonisten, getrokken door ossenspannen en achtervolgd door op paarden gezeten indianen, zijn beelden die via wild-westfilms ons opgedrongen zijn.

In de Oude Wereld, is het fenomeen trekos niet alleen oud, maar ook onregelmatig verspreid en bovendien complex, omdat er van verschillende runderassen en -soorten ossen zijn gemaakt en gebruikt.

In "Zwart-Afrika", dat is Afrika ten zuiden van de Sahara, is de os betrekkelijk jong. De trekos is zelfs van zeer jonge datum want een kar of ploeg is in Zwart Afrika onbekend, maar nomadiserende en veeteeltbedrijvende stammen, zoals Hottentotten, Zoeloe's, Massai en Fulani, kennen wel "lastossen", maar geen trekossen. "Wit (Zuid) Afrika" kende wel trekossen. In Nederland kennen we die uit de liedjes van de "ossewa" (ossenwagen) die we destijds op de lagere school leerden. In het Afrika van boven de Sahara loopt, ook anno 2001, van alles voor kar of ploeg: dromedaris, os, paard, ezel, koe, het maakt niet uit als het maar trekkracht levert. In Azië is het fenomeen "os" heel complex. Er komen nu een aantal soorten runderen in beeld die niet tot ons soort "rond" worden gerekend. Dat zijn de Yak, de buffel, de Banteng en de Zebu. Van elk van deze rundersoorten worden ossen gemaakt die als trekdiere of lastdier kunnen fungeren. De Yak of Knorrund genoemd, want loeien kan dat beest niet, heeft een beperkt verspreidingsgebied dat bestaat uit het hoogland van Centraal-Azië; Tibet en een deel van Mongolië. De Aziatische buffel heeft een enorm verspreidingsgebied dat het hele tropische en subtropische deel van Azië en Europa omvat. In Indonesië staat de buffel bekend onder de naam Karbouw. Dat is het karakteristieke ploegdier van de rijstvelden. Of elke ploegende Karbouw, technisch gesproken, een os is,

laat de literatuur zich niet uit. Bantengs en Zebu's zijn runderen die onder andere door hun kort haarkleed, duidelijk zijn aangepast aan het tropische klimaat. Het eerstgenoemde rund is een ook in het wild voorkomend beest dat, gedomesticeerd zijnde, in heel Zuidoost-Azië voor ploeg of kar wordt gebruikt en dat het meest op ons koebeest lijkt, maar dan in een uniforme bruine aftekening. De wilde stamvorm heeft echter prachtig contrasterende kleuren. De Zebu, of Bult-rund, heeft, zoals de naam al aangeeft een bult op zijn schouders en een "kossem" of "halskwab" aan de onderkant van zijn hals. Dit rund lijkt per definitie geschikt om tot os te worden omgezet. De Zebu is de heilige koe van India.

Wanneer we een beeld zouden moeten schetsen van een agro-pastoraal systeem waarin de os een plaats heeft, dan moeten we het zoeken in kleinschalige boerenbedrijven, bij onge-specialiseerde keuterboertjes die het principe van het gemengde bedrijf en het systeem van de potstal kennen. Dat komt op wereldschaal nog veel voor: met name in Zuid- en Zuidoost-Azië (ook al zijn dat hier trekossen van een ander soort rund), plaatselijk in Afrika en wat Europa betreft, nog heel lokaal en meest in de uithoeken van dit continent, zoals op de grens van Spanje met Portugal, het zuidelijk deel van Italië, Griekenland, Slowakije en Roemenië. Maar ook hier zijn hun dagen geteld. In de delen van Noordwest-Europa waar tot voor kort nog ossen voorkwamen als trekdiere, gold hetzelfde; het zijn vooral kleine bedrijven in streken die nu in landbouwkundig opzicht als marginaal worden aangemerkt (DE JOODE, 1981).

TREKOSSEN EN -KOEIEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Tellingen van het aantal landbouwhuisdieren per dorp of per streek, uitgevoerd in 1795 vlak na de komst van de Fransen, die immers dol waren op cijfers, getallen en statistieken, maken geen onderscheid tussen gecastreerde of niet gecastreerde landbouwhuisdieren. Met andere woorden: over het aantal ossen per gemeente worden we niet in detail geïnformeerd wanneer het gaat over het door de Fransen veroverde gebied (PHILIPS *et al.*, 1965). Maar in 1807, als het Koninkrijk Holland wordt gesticht, waartoe overigens een deel van Limburg niet behoorde, wordt het rundvee wel onderscheiden in wel- of niet-castraten. Dan zijn er in dat ko-

ninkrijk 18.000 ossen, waarvan één derde alleen in de provincie Brabant. De rest komt voor in de andere gewesten: Noord-Limburg, de Veluwe, de landen van Over-de-Ijssel en in Drenthe. Een halve eeuw later, rond 1860, is het aantal ossen in Brabant nauwelijks gedaald. Daarna in de jaren van de grote landbouwcrisis zet wel een daling in. In 1885 zijn er in Brabant nog maar 3.200 trekossen. Rond 1900 had, in Noord-Brabant althans, het paard de os of de koe als trekdiere voor de kar, ploeg of eg vervangen (DE MOOIJ & VAN DE WEIJER, 1991). In de Noord-Brabantse Kempen verdwijnt de trekos nog vóór de Eerste Wereldoorlog.

DE LAATSTE OSSEN IN LIMBURG

Wanneer verdween de laatste trekos in Limburg? Dat is moeilijk te zeggen omdat de vervanging door trekpaarden al enige eeuwen geleden begon, zeer langzaam verliep en het einde van het "ossentijdperk" al was aangebroken toen de laatste trekossen nog niet waren afgelost door trekpaarden. De exacte datum van het "verscheiden" van de laatste "oude getrouwe" is onmogelijk meer te achterhalen. Er zijn evenwel twee onderzoeksmethoden om dat moment in de tijd nader te bepalen, namelijk vraaggesprekken met mensen die zich trekossen (of koeien) herinneren in het dorp van hun jeugd en door data van foto's waarop trekossen zijn afgebeeld met elkaar te vergelijken.

Het jaar van de laatste waarneming van een os zou achterhaald kunnen worden van waarnemingen van ooggetuigen die nu nog in leven zijn. In Noord-Limburg was dat even na 1950. Toen werd er nog een trekos of -koe in Genooi bij Venlo en één in het Siebengewald gezien. In het Nederlands deel van Zuid-Limburg was dat beslist later. Er zijn diverse vermeldingen van vlak voor, tijdens of vlak na de Tweede Wereldoorlog, maar de laatste vermelding tot nog toe is uit 1954, toen Coen Eggen (Keldmond) nog een "gepensioneerde" os op stal zag staan in zijn geboortedorp Ulestraten. Twee "neunkskes", ongehuwde broers, en keuters in het buurtschap Vliek ten zuiden van Ulestraten hadden toen in elk geval nog een "uum" in hun stal staan. Waarschijnlijk ging het om een "oude getrouwe", waarvan die twee broers, eveneens al op leeftijd, geen afstand konden doen. In het Belgische deel van het Limburgse Maasland verdween de laatste os in elk geval in en rond Neerharen rond 1938

FIGUUR 10

Karrevoerder te Schin op Geul, door Leufkens, foto, genomen tussen 1922 en 1926 (Nijpels, 1935). Details van kappesoos, zoals het kinkettinkje en het kophout zijn duidelijk te zien.

volgens de zegslieden M. Crijns (Neerharen) en G. Bongaers (Dilsen) die de trekossen in hun geboortedorp in dat jaar voor het laatst zagen.

Ook uit de onderschriften van gepubliceerde foto's kunnen gegevens over het tijdstip van het verdwijnen van trekossen worden vastgesteld. Uit Zuid-Limburg zijn enkele gedateerde opnamen bekend uit 1920, de voorlaatste wordt tussen 1922 en 1926 gefotografeerd door Leufkens in Schin op Geul. Die foto is later gepubliceerd en draagt als titel "karrevoerder" (Nijpels, 1935), zie figuur 10. Voor zover op dit moment bekend, dateert de laatste trekosfoto, in dit geval twee trekkoeien, uit het jaar 1940 en is genomen in Geulle (figuur 11). In Belgisch Limburg bleven ossen enige jaren langer in gebruik. Zelfs na de Tweede wereldoorlog waren er op het plateau van de Kempen nog trekossen. In 1955 werd nog een

ossenspan voor de hooiwagen in Lummen gefotografeerd (BURNY, 1999).

Via foto-onderschriften en vermeldingen van zegslieden krijgen we ook enigszins een beeld van de verspreiding van ossenboertjes in de provincie. Voor Noord- en Midden-Limburg en de Limburgse Kempen met hun arme zandgronden is het niet duidelijk of ossenbedrijfjes zich op bepaalde plekken of in bepaalde nederzettingen terugtrokken. Maar voor Nederlands Zuid-Limburg lijkt er wel een patroon te zitten in het proces van het verdwijnen van de trekos: de laatste nederzettingen met trekossen liggen in het Maasdal, met name in de dorpen Geulle, Elsloo en Stein, rond de steden Sittard en Maastricht en in het Geuldal, onder andere in Schin op Geul en Ulestraten. Het lijkt er sterk op dat in de grote boerenhoeven op de lössplateau's van Margraten en Schimmert de os als trekdier al verdwenen was vóór

1900. En dit bevestigt weer de veronderstelling dat het voorkomen van ossen als trekdieren gekoppeld was aan keuterbedrijven. Het definitief verdwijnen van de trekos in Limburg vond plaats in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog.

HET GLAN-DONNERSBERGER RUND

Het Glan-Donnersberger-rund kenmerkt zich uitwendig door een egale, eenkleurige vacht, een opvallend "hoge" staartinplant, stevige hoeven en poten en een diepe hals. De ossen hebben een duidelijke "kossem" (halskwab). Verder kenmerkt dit ras zich door soberheid, gehardheid, geen problemen met afkalven, een hoge vruchtbaarheid en een sterk gestel. De melkgift is redelijk. Kortom, een uitgesproken veelzijdig dier, aangepast aan de karige Eifel en aldaar tussen 1850 en 1960 karakteristiek voor kleine bedrijven. Het ras, gemakshalve hier ingekort als Glaner vee, leverde uitstekende ossen: sterk, tanig, mak en sober (FELIUS, 1995; SIELMANN, 1986).

Even na de Tweede Wereldoorlog, na eeuwen trouwe dienst aan de keuterboertjes van een oud, zuur, uitgeloofd en versleten middelgebied, werden de laatste ossen vervangen door machines. De melkgift van de koeien van dat ras deed onder voor dat van productiever rassen die nu wel, dankzij de kunstmest, op de "vetter", maar soortenarmer geworden Eifeler graslanden konden gedijen.

Eind jaren '70 leken ook de dagen van het Glaner rund geteld, maar dank zij de inspanningen van het openluchtmuseum in Kommern bij Euskirchen en andere organisaties werden de laatste exemplaren bij elkaar gebracht. Er ontstond een stamboek en het ras is momenteel voorlopig van de ondergang gered. Er zijn zelfs weer Glaner trekossen. De beroemdste daarvan is Max, een inmiddels vijfjarige trekos die in het openluchtmuseum regelmatig voor de kar wordt gespannen (zie voorplaat).

Natuurmonumenten vroeg zich recent af of het Glaner ras in het verleden ook binnen de huidige Nederlandse rijksgrenzen voorkwam. Theo-

FIGUUR 11

Koeienspan voor de eg te Geulle in 1940 (JANSSEN, 1997, p.220). De beide kophouten met hun metalen beugels op kussentjes gemonteerd en de brede leren kappesoenen zijn goed te zien. Alleen de koe rechts wordt via een touwleidsel gemend. De ander moet volgen omdat zij via een kort touw is verbonden met de leidster. Beide dieren dragen een muilkorf die voorkomt dat ze gaan eten tijdens het werk.

retisch kan men dat inderdaad verwachten omdat Zuid-Limburg in diverse opzichten méér aansluit bij Centraal-Europa dan bij Nederland, in de betekenis van "de Lage Landen aan de Zee". Aangezien Zuid-Limburg geen streek-eigen rund kent, mag worden verondersteld dat een runderras van dichtbij (de Eifel) toen eerder werd benut dan een ras van ver. Om op een zo snel mogelijke manier die vraag te beantwoorden, leek het verstandig om gepubliceerde foto's van trekossen in Limburg te bekijken. Inderdaad blijkt dat de in het fotoboek Zuid-Limburg in 19e eeuwse foto's (Nieuwenhuijzen, 1988) afgebeelde os uit Sittard duidelijk behoort tot het Glaner ras. (zie figuur 1).

Nu is vastgesteld dat er inderdaad het Glaner ras in Zuid-Limburg voorkwam, kan worden overgegaan naar het volgende project: dit oude en zeldzaam geworden ras inzetten in het begrazingsbeheer van de graslanden in Zuid-Limburg die in eigendom zijn van Natuurmonumenten. Op korte termijn zullen dieren uit Duitsland worden aangekocht en ingezet in het beheer van diverse hectaren grasland gelegen in het Geuldal rond Genhies in Oud-Valkenburg. Wellicht doen de Belgen ook mee, want in de aan de Eifel grenzende Ardennen die nu binnen de Belgische rijksgrenzen liggen, kwamen zeer waarschijnlijk ook Glaner ossen voor. In dat geval wordt dan het Glaner ras het tweede Euregionaal erkende landbouwhuiscierras. De primeur had het Mergellandschaap (HILLEGERS, 1993).

SUMMARY

THE RETURN OF THE OX TO LIMBURG

Although at present, the ox as a draught animal is "physically" extinct in Limburg, its demise came relatively late compared to the rest of the Netherlands. Many people over the age of sixty can remember oxen pulling carts, ploughs or harrows and are still familiar with the characteristics of this "faithful retainer". In a figurative way, the ox is still

alive and kicking, surviving as the subject of many expressions, proverbs and jokes. Oxen are not born but "made", in that they are the castrated bulls of various cattle races. The many surviving photographs of oxen show that the animals were often piebald or red-and-white cattle, while other traditional races like "Groninger blaarkoppen" and "Glaner" cattle from the adjacent Eifel region were also utilised as oxen.

The large Dutch nature conservation society Natuurmonumenten owns many nature reserves situated in old cultural landscapes where they graze big herbivores, and it is their stated policy to use local races or races threatened with extinction. As a result of this policy, the Limburg landscape may soon house not only Glaner cows, but also Glaner oxen. Their experimental introduction is planned to take place in the meadows besides the river Geul near Genhies castle, where the castle with its associated farm and grounds are being managed by Natuurmonumenten.

LITERATUUR

- BEURSKENS, H. & P. DERKS, 1990. Rond de toren, uit de geschiedenis van Heel. Heythuysen.
- BURNY, J. 1999. Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Maastricht.
- CLASON, A., T., 1977. Jacht en Veeteelt, van prehistorie tot middeleeuwen. Haarlem.
- ENDEPOLS, H.J.E., 1955. Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs. Maastricht.
- FELIUS, M., 1995. Rundvee, rassen in de wereld.
- GRIJZENHOUT, F. (eindred.), 1988. Meesterlijk vee, Nederlandse veeschilders 1600-1900, catalogus van de gelijknamige expositie in Dordrecht. Zwolle.
- HERMANS, W., 1970. Aachener Sprachschatz. Aachen.
- HEYEN, P., 1977. De hane va Job. Margraten.
- HILLEGERS, H.P.M., 1993. Heerdgang in Zuidelijk Limburg. Maastricht.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M., et al., 1986. Agrarische geschiedenis van Nederland, van prehistorie tot heden. 's Gravenhage.
- JASPARS, G., 1979. Groeselder diksjenêr, woordenboek van het Gronsvelds dialect. Maastricht.
- LEMMERLING, H.W.A., 1978-1985. Oet vreuger jaore, volksleven en volkscultuur in en om het Mergelland. Deel 1-10. Oirsbeek.
- JANSSEN, H.G., 1997. Heerlyckheit Geul, de geschiedenis van Geulle, deel 1. Geulle.
- JASPARS, G., 1979. Groeselder diksjenêr. Gronsveld.
- JOODE, T. DE, 1981. Landleven, het boerenbestaan van toen. Amsterdam/Brussel.
- MENNENS, P. & J. AUSSEMS, 1971. Beek in oude ansichten. Zaltbommel.
- MOOIJ, C. DE & R. VAN DE WIJER, 1991. Rijke oogst van schrale grond, een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700-1900. Zwolle.
- MUNSTERS, A., 1972. Stein in oude ansichten. Zaltbommel.
- NIJWENHUIJZEN, K., 1988. Zuid-Limburg in 19e-eeuwse foto's. Amsterdam.
- NOTTEN, J.G.M., 1974. De Chinezen van Nederland, opstellen over Limburgse dialecten en een bibliografie. Valkenburg.
- NYPELS, G., Z.J. (rond 1935). Honderd fotografische visies op Zuid-Limburg van Hub. Leufkens. Maastricht.
- PESCH, D., 1986. Ueberblick über Aktivitaeten und Schwerpunkte zur Erhaltung der dörflichen Flora und Fauna in Europäischen Freilichtmuseen. In: Bericht über das Internationale Symposium "Naturschutz durch Freilichtmuseen" im Rheinischen Freilichtmuseum und Landesmuseum für Volkskunde in Kommern, Amberg.
- PHILIPS, J.F.R., J.C.G.M. JANSSEN & TH. A.H. CLAESSENS, 1965. Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914. Maastricht.
- PIEK, H., 1999. Historische geografie van zeldzame landbouwhuiscierrassen in Nederland. Vereniging Natuurmonumenten. 's-Gravenland.
- SCHIELBERG, P.J.G., 1979. Woordenboek van het Sittards dialect. Amsterdam.
- SIELMANN, B. (ed.), 1986. Krumbeinig mit krummen Horn, die Geschichte der Eifeler Kuh oder der lange Weg zum Butterberg. Meckenheim.
- SLICHER VAN BATH, B., 1978. Bijdragen tot de agrarische geschiedenis, Aula pocket nr. 624. Utrecht/Antwerpen.
- VAN DEN ABEELE, O., 1988. Tis al vant Vercken, Catalogus van de kunst- en documentaire tentoonstelling over vee en vlees. Antwerpen.
- VROMEN, W.J., 1976. Ernst en humor in het limburgse boerenleven. St. Odiliënberg.